

Els efectes de la suburbialització en la higiene pública. L'agregació en el procés de construcció de la nova Barcelona¹

Parlar d'assistència i salut pública en el segle passat pot voler dir parlar de moltes coses: organització de corporacions científiques, desenvolupament de controls marítims i prevenció epidèmica, control en els aliments, medicaments, ajuda a malalts, vells, hospitals, hospicis, etc. Referir-se a Sant Martí de Provençals, però, aconsella restringir molt l'àmbit d'estudi, perquè una localitat com aquesta permet una reflexió profunda sobre la mena de problemes que generà la industrialització en uns anys en què el marc polític liberal s'assentà d'acord amb criteris d'exigència mínima en l'acció pública en aquestes qüestions.

Ara no cal pas insistir en el procés d'atracció de la indústria barcelonina cap a Sant Martí que, ja fa uns anys, Manel Arranz i l'Arxiu Històric del Poblenou explicaren prou bé.

Posteriorment, Jordi Nadal i Xavier Tafunell es fixaren amb més detall en aquest procés, i l'atribuïren fonamentalment a factors tècnics (disponibilitat d'aigua, facilitat d'accés al port, espais per a l'assecat de teles, etc.)². Tot i que això és innegable, Sant Martí ajuda a veure que, al costat d'aquests factors tècnics, hi ha altres factors sociopolítics que són decisius a l'hora d'explicar el procés d'expansió industrial de les ciutats cap a l'extraradi. El ràpid creixement demogràfic (2.444 habitants el 1849 i 51.684 el 1900), amb els déficits infraestructurals que comportà, i l'evident lligam amb Barcelona (els majors fabricants mai deixaren de viure a la capital) que condicionà tota acció política al llarg del període, proporcionen al cas de Sant Martí un atractiu innegable per sospesar les virtuts i les limitacions de la gestió en temes d'assistència i salut pública en la industrialització espanyola. Possiblement, on es veu més clar l'efecte que la conjunció de tots aquests elements tenia en la salut pública és en la regulació sobre instal·lació de indústries insalubres, incòmodes i perilloses. Tot i que precàriament, la legislació espanyola era ben clara en aquest sentit en diverses directrius. Cada ajuntament havia de regular aquest aspecte en el seu territori, d'acord amb uns criteris inspirats fonamentalment en la legislació francesa i que es trobaven reproduïts en diversos manuals i reculls d'higiene pública³. Aquestes disposicions eren seguides, amb més o menys eficàcia, per l'administració barcelonina, d'acord amb les ordenances municipals (de 1857 i 1891), inspirades en aquests principis. A Sant Martí, com a tot poble que no tenia elaborades ordenances pròpies, s'estipulava

que se seguissin les de la capital de la província, encara que l'examen de la documentació conservada demostra que es devien seguir ben poc. A més, els comentaris d'experts a l'esborrany del projecte d'ordenances pròpies que s'elaborà el 1875, i que mai es va aprovar, són ben explícits. J. Claramunt desaconsellava la seva aprovació per aquests motius:

"...son susceptibles de radicales modificaciones (...). Los Códigos municipales deben tender manifiestamente a dar satisfacción a las legítimas necesidades de la respectiva localidad para que deben regir, sus preceptos deben ser más o menos restrictivos según las condiciones espaciales de la misma población, lo que para unas es útil y beneficioso se convierte en otras en perjudicial y gravatorio; y como este vecindario debe su aumento y creciente de urbanización y riqueza a la industria en sus distintos ramos, creo que siendo las industrias más o menos perjudiciales debe consentirse y sufrirse alguna incomodidad individual en obsequio de la utilidad general de todo el vecindario."⁴

D'acord amb la legislació vigent, el projecte establia tres grups d'indústries i estipulava la forma i el grau amb què podien establir-se al municipi, d'acord amb llur perillositat o incomoditat. Entre les fàbriques més perilloses i molestes s'hi incloïen les d'adobs (farines o dipòsits de tota mena), olis (fixos o volàtils), d'àcids (clorhídric, nítric o sulfhídric), d'afinació d'or i plata o metalls diversos, de midó, quitrà, amoníac, sofre, cànem o lli, i les de carbons vegetals o animals. Les matrícules industrials citades per Nadal i Tafunell permeten veure com moltes d'aquestes indústries s'instal·laren a Sant Martí tant

Aquest diari martinenc donava consells a les mares sobre com cuidar millor a les criatures. El Vigilante, diumenge, 19 de desembre de 1875 AMDSM

abans com després d'aquest projecte d'ordenances que mai s'aprovà. En la relació de fàbriques que Suñol i Gros féu el 1888 hi trobem, en el nucli habitat, dues indústries de cera, quatre de ceràmiques, una de cola animal, dotze de tints i tretze d'estampats, tretze farineres, tres fonerries de ferro, un fabricant d'oli i tres de midó, tres de productes químics, un de refinat de petroli, tretze rajolerries i quatre fàbriques de sèu i espelmes 5. Totes aquestes empreses utilitzaven algun element dels esmentats com a insalubres en el projecte municipal. A més, molts dels propietaris d'aquests establiments, sovint vinguts de Barcelona (Bonaplata, Ferrer i Vidal, etc.), els trobem entre els membres de la majoria dels consistoris martinencs: els Alsina, els Framis, els Caballeria, els Ribó, etc. La seva presència entre els gestors municipals degué ser decisiva en posar entrebancs i aparcar projectes reguladors de tota mena.

La subordinació dels organismes públics a interessos ben particulars s'evidencia encara més si analitzem el funcionament de les juntes de sanitat. D'acord amb la Instrucció General de Sanitat, de 28 de novembre de 1855, els ajuntaments havien de constituir aquestes juntes, formades per un nombre igual de membres del consistori i de veïns (normalment homes influents i poderosos del poble), encarregades de discutir, d'acord amb els criteris dels facultatius mèdics, veterinaris i farmacèutics del municipi, els possibles atemptats a la salut pública. L'acció de les juntes podia sorgir a iniciativa pròpia o bé arran de denúncies particulars o ciutadanes. Però no devien pas dur una activitat frenètica, perquè les actes conservades demostren que, excepte en èpoques

d'epidèmia, només es reunien un o dos cops l'any (les de Barcelona es reunien amb força més freqüència). La seva funció principal, però, no era pas reunir-se, sinó donar resposta a les denúncies que rebien: femers particulars, abocadors incontrolats, salubritat del cementiri i dels mercats, controls a les farmàcies, etc. Són molt nombroses les queixes referents a residus líquids, en la pugna per construir una xarxa de clavegueram consistent (que no s'aconseguí en tot el segle) o, com a mínim, per agençar els pous morts a fi d'evitar que les aigües pútrides es filtressin en les deus d'aigua potable. Les denúncies més freqüents a fàbriques es referien a males olors, a dipòsits putrefactes de deixalles, a contaminació atmosfèrica i, sobretot, a l'abocament incontrolat d'aigües residuals als carrers (aprofitant que feien baixada cap al mar) enlloc de fer-ho amb canalitzacions (les fàbriques de tints eren les més denunciades en aquest aspecte). Es comprèn que aquests, juntament amb l'extracció de residus fecals de les cases i la salubritat de les aigües dels rentadors públics, fossin els aspectes més denunciats en una època en què el contagi epidemiològic a través de les aigües era un malson permanent.

Seria un error jutjar la varietat de temes i la quantitat de paperassa com a indicatiu d'una acció municipal sòlida. La major part de la documentació sembla respondre a la repetició dels mateixos casos que, per inoperància, no se solucionaven. I és que les juntes difícilment podien ser massa eficaces, si tenim en compte llur composició. Tant entre els regidors com entre els veïns que en formaven part, és freqüent trobar-hi empresaris que regentaven empreses declarades incòmo-

des, insalubres o perilloses per la legislació vigent, que sovint eren objecte de denúncia per part de particulars o de grups de ciutadans. Un exemple, si escollim juntes una mica separades en el temps com les de 1870, 1878, són les d'auxilis de 1885 amb motiu del còlera i les de 1889, en què veiem que s'hi repeteixen molts noms. Juan Arpí, propietari de dues empreses importants de rajoleria i ceràmica, és a les de 1870, 1878 i 1885, a més de ser durant molt de temps un dels puntals de l'Ajuntament i d'algunes entitats locals. Els Framis, tintorers, també hi són presents. Miguel Fargas, important assaonador de pells, també hi figura, com també els Juny (fabricants de sabó), els Escriu (fonadors de ferro), els Ribó (fabricants de sèu) i molts d'altres. Costa de creure en la sinceritat dels comentaris de l'alcalde, Juan Agustí Carreras, quan en ratificar la Junta per a 1889-1890 deia que "...se congratulaba en ver reelegidas las mismas personas que habían figurado en la anterior, pues ello por si solo indica y hace el elogio del buen cometido en el desempeño de su deber y de su delicada misión." 6

La precarietat higiènica és un tret comú a l'Espanya de les primeres dècades del liberalisme, però es fa més evident en els àmbits industrials, sobretot en localitats com Sant Martí, on la industrialització es produeix de resultes d'un procés de suburbialització que permet tota mena de pràctiques. Una comparació de diferents partides dels pressupostos municipals de Barcelona i de Sant Martí de Provençals ens permetrà constatar quantitativament els efectes de la suburbialització:

ESTUDI COMPARATIU DE L'EVOLUCIÓ DELS PRESSUPOSTOS MUNICIPALS DE BARCELONA (Xifres en negreta) I SANT MARTÍ DE PROVENÇALS

ANY	POBLACIÓ	PRESSUPOST TOTAL	BENEFICÈNCIA-SANITAT	POLICIA URBANA			
1879-80	248.943 hab. 24.839 hab.	11.585.900 ptes. 203.559 ptes.	(46,54 ptes./hab.) (8,19 ptes./hab.)	128.000 ptes. 8.265 ptes.	(0,51 ptes./hab.) (0,33 ptes./hab.)	862.508 ptes. 32.480 ptes.	(3,46 ptes./hab.) (1,30 ptes./hab.)
1892-93	300.000 hab. 32.695 hab.	36.213.262 ptes. 3.418.281 ptes.	(120,7 ptes./hab.) (104,5 ptes./hab.)	368.369 ptes. 21.000 ptes.	(1,22 ptes./hab.) (0,64 ptes./hab.)	2.406.406 ptes. 85.403 ptes.	(8,02 ptes./hab.) (2,61 ptes./hab.)
1896-97	333.908 hab. 51.684 hab.	21.015.504 ptes. 1.726.537 ptes.	(62,93 ptes./hab.) (33,40 ptes./hab.)	479.277 ptes. 40.289 ptes.	(1,43 ptes./hab.) (0,77 ptes./hab.)	2.042.838 ptes. 140.462 ptes.	(6,11 ptes./hab.) (2,71 ptes./hab.)
1900	533.827 hab.	68.483.634 ptes.	(128,28 ptes./hab.)	877.912 ptes.	(1,644 ptes./hab.)	4.129.548 ptes.	(7,73 ptes./hab.)
1910	584.583 hab.	328.569.234 ptes.	(562,05 ptes./hab.)	1.440.916 ptes.	(2,46 ptes./hab.)	5.823.855 ptes.	(9,96 ptes./hab.)

FONT: Elaboració pròpia a partir dels pressupostos municipals de Barcelona (Arxiu Municipal Administratiu) i de Sant Martí de Provençals (Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí).

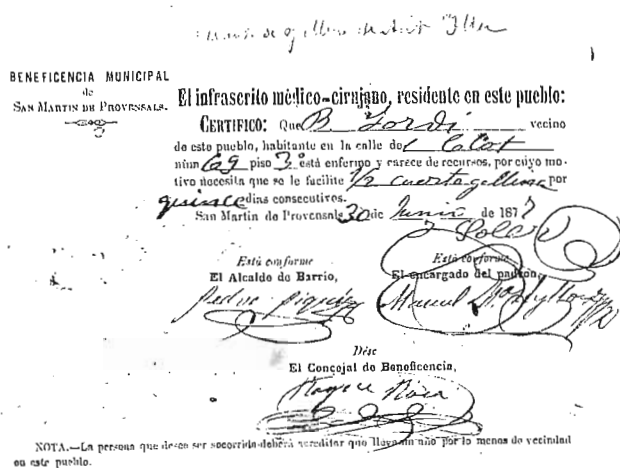
He intentat elaborar una taula que ens permetés relacionar les dades de població dels dos municipis amb les seves despeses pressupostàries, sobretot pel que fa a les partides de sanitat-beneficència (cossos mèdics i ajut als necessitats, fonamentalment) i policia urbana (despeses en infraestructura i manteniment urbà: aigües, clavegueram, parcs i jardins, neteja de carrers, enllumenat, etc.). Val a dir, però, que les dades que presento estan condicionades per les disponibilitats documentals, sobretot pel que fa al cas de Sant Martí. Només presento dades dels pocs pressupostos fiables (excepte el de 1892-93, tots són els pressupostos efectivament aplicats, i no pas els projectats, que s'apartaven molt de les xifres reals de despesa) i dels que podien ser contrastats amb un cens de població proper. Això ha impedit presentar una taula per a un període cronològic més llarg. D'altra banda, es podria aprofundir més

l'estudi perfilant millor les partides pressupostàries. No obstant això, he cregut que les xifres presentades donaven arguments suficients per elaborar aquest article.

Per al que aquí ens cal, podem extreure tres conclusions del quadre. La primera és l'evident superioritat de la despesa per càpita a Barcelona, no solament en el pla de pressupost global, sinó també, i sobretot, en el pla de les partides que més ens interessin. La despesa per càpita en beneficència i sanitat a Barcelona duplica la de Sant Martí al llarg de tot el període (0,51 i 0,33 ptes./hab. respectivament el 1879-80, i 1,43 i 0,77 ptes./hab. el 1892-93), mentre que la de policia urbana gairebé la triplica (3,46 i 1,30 ptes./hab. el 1879-80 i 6,11 i 2,71 ptes./hab. el 1892-93). És evident, doncs, que les dades quantitatives corroboren el que dèiem: l'administració municipal als suburbis dedica molts menys recursos a aques-

tes qüestions que no pas la de la capital, malgrat que el creixement industrial de Sant Martí ho exigeix més que no pas el de Barcelona.

El segon punt sobre el qual cal reflexionar davant d'aquestes xifres és la gran acceleració de les despeses socials entre 1879 i 1892. Les xifres generals del pressupost són enganyoses en aquest sentit, perquè inclouen un elevadíssim increment del deute públic que distorsiona l'efecte real de l'increment. L'augment en partides socials, però, és ben real. És fruit de diversos factors que ara no podem detallar, i és constatable no solament a Barcelona, sinó en l'àmbit general espanyol. És en aquests anys en què el model liberal individualista que s'havia assentat a Espanya a mitjan segle comença a entrar en una crisi, en sintonia amb el que estava passant a la resta d'Europa, que porta a un llarg procés de reformulació del model sobre unes bases cada vegada més

El metge municipal de Sant Martí de Provençals prescrivia als malalts sense recursos el consum de carn de gallina. Beneficència municipal, 30 de juny de 1877. AMDSM

intervencionistes. A Barcelona es començà a notar el canvi sobretot el 1885, just després de l'epidèmia de còlera de l'estiu de 1884 i just en el moment en què es preveia un nou brot de còlera per al proper estiu⁷. A partir d'aquest moment es va decidir organitzar un cos mèdic permanent pagat per l'Ajuntament, format per vint metges, dos a cada barri, que cobrarien entre 750 i 1.500 pessetes anuals cadascun i que s'encarregarien de l'assistència als pobres en els dispensaris municipals de districte, de l'assistència domiciliària als malalts que ho necessitessin i de la vigilància de la salubritat general de la ciutat. El servei va esdevenir més complex a partir d'aleshores, sobretot a partir de 1890, just després d'un altre petit brot de còlera, quan el Govern va obligar per Reial Decret tots els ajuntaments espanyols a formar cossos mèdics municipals, una mesura que des de mitjan segle s'havia intentat aplicar diverses vegades, que havia provocat moltes polèmiques i que

només ara es va poder fer efectiva amb el Reial Decret. El cos mèdic barceloní, a partir d'aleshores, va passar a comptar amb més de cent persones i va créixer notablement en activitat i complexitat. Pel que fa a Sant Martí, l'existència de personal mèdic contractat de manera permanent sembla força antiga, però només tenim constància documental detallada dels seus costos per a l'any 1896-97, just abans de l'agregació. Aquell any, l'Ajuntament declarà 25.039 pessetes de despeses del cos mèdic municipal, repartides entre el sou del director (2.400 pessetes), el del cap de metges (720 pessetes), els dels set metges (540 pessetes cadascun), un auxiliar que cobra 1.500 pessetes i dos encarregats (1.000 pessetes). A més a més, va pagar una brigada sanitària formada per un vigilant (1.500 pessetes anuals), cinc peons fixos (2,75 ptes./dia) i cinc de temporals (de juny a octubre); i declarà haver pagat 1.720 pessetes de lloguer pels locals dels tres dispensaris repartits

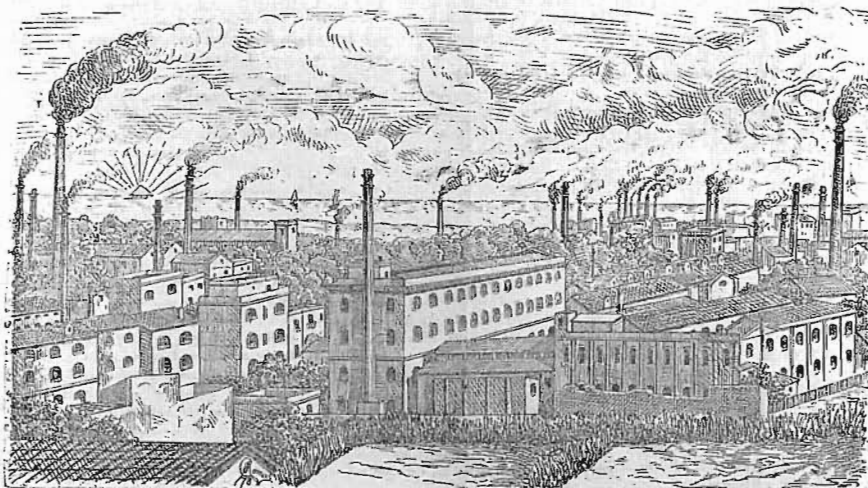
pels districtes, 2.500 pessetes de material i medicines, 1.000 pessetes per a vacunes i 500 pessetes per al vestuari de la brigada.

Finalment, caldria reflexionar sobre els efectes de l'agregació de Sant Martí a Barcelona el 1897. Davant les dades quantitatives que ens ofereix el quadre, sembla evident que el grau de despesa per càpita en les partides analitzades es consolidà després de l'agregació. El pressupost general s'incrementà notablement, de resultes de les despeses del procés i, sobretot, de la creixent capacitat de recaptació fiscal de la nova Barcelona 8. Però el que més ens interessa, les despeses assistencials i d'infraestructura urbana, no tan sols no es rebaixaren com a conseqüència de l'agregació, sinó que van augmentar per sobre de les despeses anteriors a la capital. Es passà, per exemple, d'unes despeses en sanitat el 1896-97 d'1,43 ptes./hab. i 0,77 ptes./hab. a Barcelona i Sant Martí, respectivament, a unes despeses de 1,644 ptes./hab. el 1900. Dades com aquestes fan pensar en un efecte positiu de l'agregació sobre l'atenció social. No obstant això, s'hauria de perfilar molt més. D'una banda, caldrien estudis que permetessin veure sobre qui va recaure l'increment fiscal de la nova Barcelona (cal suposar que sobre els municipis de l'entorn, que tributaven menys fins aleshores, però tampoc es pot afirmar rotundament). De l'altra, s'hauria de veure la distribució territorial de les xarxes d'assistència pública de la nova Barcelona, que tampoc està estudiada, encara que tots els indicis contribueixen a remarcar que Sant Martí continuà sent el districte més insalubre de Barcelona⁹. En resum, els efectes de l'agregació són múltiples, molt

AÑO I.

SAN MARTIN DE PROVENSALS 21 SETIEMBRE 1879.

NÚM. 1.

EL PUEBLO MARTINENSE.

Semanario científico, literario y de intereses morales y materiales

Els fums de les ximenees del "Manchester Català" a més de les molesties que ocasionaven a l'olfacte, produïen trastorns, molesties respiratòries. EL PUEBLO MARTINENSE, 24 de setembre de 1879. AHCB

variats i insuficientment estudiats. Ara no hi podem fer cap més referència. Únicament, per acabar, voldria remarcar un aspecte molt significatiu: els efectes, no estudiats, que l'agregació devia tenir en allò que ens ha ocupat al principi de l'article: la inspecció industrial i la instal·lació de fàbriques. Amb relació a l'agregació i a diversos casos detectats de calderes en perill d'explosió descuidades pels empresaris, El Diluvio comentava el 1903 que:

"Semejantes males provienen de la deficiente inspección que ejercen los ingenieros municipales. Los encargados de verificarla eran seis antes de la agregación, y si entonces se inspeccionaba someramente, hoy que los ingenieros son dos tan solo, puede decirse que las visitas a talleres y fábricas son nulas, pues si alguna se realiza ya alguien se cuida, no sabemos por qué procedimientos, que las infracciones y escandalosos abusos

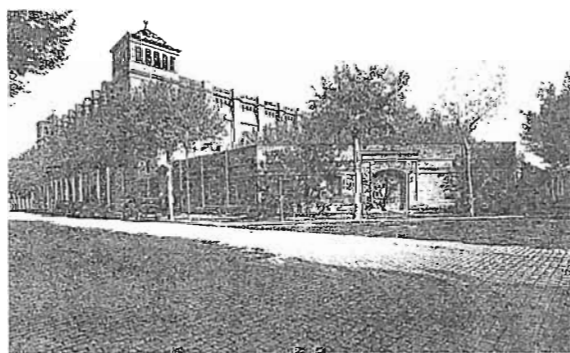
queden disimulados e impunes, con grave escándalo de la moralidad y en perjuicio de la vida del obrero, constantemente amenazada." ¹⁰

Si n'hem de fer cas, la cita corrobora la nostra tesi sobre la utilitat dels municipis de la perifèria com a espai on la indústria barcelonina es va poder instal·lar sense els controls higiènics que exigia la capital. De resultes d'això, caldria repensar els efectes del procés d'agregació en la política municipal des d'un doble vessant: d'una banda, des de la necessitat d'annexió dels municipis del Pla, forçada per les necessitats financeres lligades a l'expansió urbana i a la capitalitat; però també, d'altra banda, des de la redefinició del grau d'acció pública. Fins aleshores havia estat possible una acció ferma a la capital contra segons quin tipus d'indústria, perquè aquesta s'instal·lava a la perifèria. Ara, però, la capital es va haver de plantejar novament les seves relacions amb una indústria insalubre i perillosa que tornava a quedar instal·lada dins el terme municipal.

Carles GRABULEDA i TEIXIDOR

Universitat Pompeu Fabra

Façana del Laboratori Municipal de Barcelona situat als carrers 32-44. Va ser construït l'any 1929 i enderrocat l'any 1995. AFC

NOTES

1 La major part de les reflexions d'aquest article apareixen desenvolupades en els meus treballs anteriors. Per aprofundir aquestes qüestions, doncs, vegeu GRABULEDA i TEIXIDOR, Carles: Treballadors, assistència i salut pública a l'entorn industrial de Barcelona. Sant Martí de Provençals, 1850-1900, Barcelona. Treball de doctorat inèdit, Institut Univ. d'Història Jaume Vicens i Vives-Universitat Pompeu Fabra, 1995. També els meus articles en curs de publicació: Los límites de la acción social en la España del siglo XIX. Asistencia y salud pública en los orígenes del estado liberal; Higiene i creixement urbà en un suburbi barceloní (Sant Martí de Provençals, 1850-1897), a Actes de les IV Trobades d'Història de la Ciència i de la Tècnica, Alcoi, 1996 (en premsa); Industrialización y previsión popular. Sociedades de socorros mútuos en un suburbio de Barcelona (Sant Martí de Provençals 1850-1900), a Actas del III Congreso de la Asociación de Historia Social, Vitoria, 1997 (en premsa). Tots aquests treballs han estat possibles gràcies a l'ajut rebut del Comissionat per a Universitats i Recerca, de la Generalitat de Catalunya.

2 Diversos autors: Apunts per a la història de Sant Martí de Provençals, Arxiu Històric Municipal de Sant Martí-Consell Municipal del Districte X, Barcelona, 1982. ARRANZ, Manel; CAMPS, Nicasi; GUIRAL, Carles, i al.: El Poblenou: 150 anys d'història, Barcelona, Arxiu Històric del Poblenou, 1991. NADAL, Jordi; TAFUNELL, Xavier: Sant Martí de Provençals, pulmó industrial de Barcelona (1847-1992), Barcelona, Columna, 1992.

3 Un exemple, potser el més consultat a l'època, el manual de Fermín ABELLA: Manual administrativo de sanidad marítima y terrestre, Madrid, 1868 (diverses edicions). Per a referències més detallades, vegeu els meus treballs esmentats anteriorment.

4 Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí (en endavant, AMDSM), I.1.5.- Ordenances Municipals.

5 SUÑOL GROS, José: Guía y plano de San Martín de Provensals, Barcelona, Est. Tip. "La Academia", 1888.

6 AMDSM, VI.- Sanitat. Vària (1876-1897). 1-7-1889. Acta de presa de possessió dels carrers de la nova junta. Val a dir també que el mateix alcalde va ser repetidament denunciat en la premsa, tant pel seu transfuguisme (passà del republicanisme al conservadorisme), com per les sospites que, com a farmacèutic, s'aprofités de la beneficència municipal.

7 AYUNTAMIENTO DE BARCELONA: Servicio médico-sanitario permanente de la ciudad de Barcelona, Barcelona, Est. Tip. N. Ramírez, 1885. Sobre els efectes de les epidèmies en l'evolució del desplegament assistencial, vegeu GRABULEDA TEIXIDOR, Carles: Els brots epidèmics com a episodis d'especial impacte social. El còlera de 1885 a Sant Martí de Provençals, a Treballadors, assistència, ..., pàg. 94-134.

8 Una bona mostra dels arguments fiscals que empenyien l'Ajuntament de Barcelona a buscar l'agregació es pot trobar a AYUNTAMIENTO DE BARCELONA: Memoria explicativa del Proyecto de Presupuestos municipales de la Ciudad de Barcelona para el ejercicio económico de 1883-1884. D'altra banda, l'estudi més complet sobre les implicacions del procés d'agregació és, al meu entendre, el de Francesc NADAL: Burgueses contra el municipalismo. La configuración de la Gran Barcelona y las anexiones de municipios (1874-1904), a "Cuadernos críticos de Geografía Humana", núm. 59-60, 1985.

9 Cal veure, per exemple, les dades que ofereix Enrique O. RADUÀ ORIOL: Etiología de la mortalidad en la urbe de Barcelona, 1904.

10 El Diluvio, 22-5-1903: "La limpieza pública en Barcelona. Vidas de obreros en peligro".